

”Jeg satte mine føtter ned der millioner har gått før meg”

– *Auschwitz som erindringssted og i erindringspraksis*

Kyrre Kverndokk

Tema kultur och Samhälle

Linköping Universitet

kyrre.kverndokk@ituf.liu.se

Abstract

The article discusses the relation between the geographical place Auschwitz and different interpretations of it. The understanding and meaning of the place is partly decided by what the Auschwitz Museum's exhibitions and memorials communicate, but it is also negotiated through different kinds of commemorative practices. The article discusses the commemorative practice of the Norwegian organisation *Hvite busser til Auschwitz* (White Busses to Auschwitz). This organisation arranges school-trips to the former German concentration camps. The main objects to visit on these trips are Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen and Ravensbrück. Former Norwegian concentration camp inmates are used as guides. Through the guiding, the history of Auschwitz and the Holocaust is connected to the former inmates' memory and personal experiences. In this way a relation between Auschwitz and the Norwegian collective tradition of the Second World War is established. *Hvite Busser til Auschwitz'* commemorative use of Auschwitz-Birkenau communicates not only the Norwegian collective tradition, but also certain values connected to it, such as tolerance and the importance of human rights.

Nøkkelord:

*holocausterindring
erindringssted
sted
rom
Auschwitz*

Jeg satte mine føtter ned
- der millioner har gått før meg

Jeg lente meg mot veggen
- der millioner har stått før meg

Jeg går over appellplassen
- der millioner har vært før meg

Jeg felte mine tårer
- der millioner ikke hadde noen igjen
Jeg gikk ut fra leiren
- der millioner ble igjen

([www.hvitebusser.no /dikt.htm](http://www.hvitebusser.no/dikt.htm))

Dette diktet er skrevet av en 15 år gammel norsk jente etter et besøk i den tidligere tyske konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau. Hun er en av mellom 50.000-60.000 norske skolelever som har besøkt leiren siden 1992. Besøket har naturligvis berørt henne følelsesmessig. Samtidig forteller diktet hennes en dobbel historie; først og fremst om de mennesker som mistet livet i dødsleiren Birkenau i perioden 1942-1945, men også, muligens litt ufrivillig, om de millioner av mennesker som etter annen

verdenskrig har besøkt stedet. Totalt har over 25 millioner mennesker besøkt leirområdet etter annen verdenskrig.¹ Auschwitz-Birkenau har etter hvert blitt et av de mest kjente og mest besøkte minnesmerkene over Holocaust. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på forholdet mellom det geografiske stedet Auscuwitz-Birkenau og fortolkninger av det gjennom å gå inn i deler av den erindringspraksis som er knyttet til stedet. Det empiriske fokuset vil ligge på virksomheten til stiftelsen Hvite busser til Auschwitz.²

Minne, sted og rom

Auschwitz kan betraktes som minnested på flere måter. Som fysisk etterlevning fra annen verdenskrigs konsentrasjonsleirsystem er det verdenskjent både som museum og som monument. Samtidig er Auschwitz mer enn et minnesmerke i fysisk forstand. Stedet har også symbolsk betydning. Det kan betraktes som det den franske historikeren Pierre Nora har kalt et "Lieu de Memoire", som på norsk gjerne blir oversatt med *erindringssted* (se f. eks. Eriksen 1999:87ff.). Nora definerer et erindringssted som "any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community" (Nora 1996:xvii). Et slikt *erindringssted* kan være et konkret sted eller et sted i overført betydning, som for eksempel en litterær figur eller et årstall. Felles for disse er at de har fått en symbolsk betydning og blitt meningsfulle ut over sin opprinnelige sammenheng. Det er sterkt symbolladete "steder" som ikke bare forteller om fortiden, men også om verdier som holdes som viktige i nåtiden. Nettopp som et erindringssted er Auschwitz ikke lenger bare et

geografisk sted i Polen. Auschwitz har også blitt et symbolsk ladet begrep som i dag nærmest benyttes som synonym for Holocaust.³

Forholdet mellom det konkrete og det symbolske Auschwitz kan belyses ved hjelp av teorier om sted og rom. Det er vanlig å betegne et *sted* som en objektiv størrelse; et konkret, fysisk sted. Når stedet tas i bruk blir det forvandlet til et meningsfullt *rom*. Rommet konstrueres sosialt, det produseres og reproduseres dermed hver gang det tas i bruk. Den amerikanske arkeologen Christopher Tilley har behandlet forholdet mellom sted (place) og rom (space) og hevder at "space does not and cannot exist apart from the events and activities within which it is implicated. Space is socially produced, and different societies, groups and individuals act out their lives in different spaces" (Tilley 1994:10). Det kan i prinsippet være et uendelig antall rom knyttet til et sted. Tilley hevder videre at det i menneskers møte med det konkrete stedet oppstår rom på ulike nivåer. Rom kan oppfattes rent individuelt, kroppslig og intuitivt, men det kan også oppleves og tas i bruk kollektivt gjennom ulike gruppeaktiviteter. Samtidig kan stedets arkitektoniske utforming legge føringer på hvordan rommet blir opplevd av enkeltpersoner eller grupper. Stedet kan i tillegg være gjenstand for diskusjon og analyse og det kan således danne grunnlag for et kognitivt rom. Tilley mener at det er på dette nivået at eksplisitte forhandlinger og uttalte synspunkter blir en del av meningsdannelsen (ibid.:16f). I selve fortolkningsprosessen virker de ulike romslige nivåene sammen.

Tilleys teori om sted og rom kan sees i sammenheng med Noras teori om erindringssteder. Når et geografisk sted transformeres til meningsbærende rom for et individ eller en gruppe av mennesker, skjer

dette gjennom forhandlinger om mening. Her er stedets forhistorie, dets fysiske utforminger og de symbolske meningsbetydninger som allerede har blitt tillagt stedet, sentrale faktorer. De kan underbygge hverandre eller de kan komme i konflikt med hverandre. Auschwitz er et konkret, geografisk sted sør i Polen. Dets historie og utforming legger i seg selv sterke føringer for hvordan det kan fortolkes; restene etter konsentrasjonsleiren og museet som har blitt anlagt der, danner et arkitektonisk rom knyttet til annen verdenskrig og Holocaust. Med dette utgangspunktet kan Auschwitz likevel tillegges ulike meninger. Både polske katolikker, russiske krigsfanger, jøder og sigøynere fra ulike europeiske land mistet livet i Auschwitz-Birkenau. De ulike gruppene har ulik forståelse av stedet og har tatt det i bruk på ulike måter. Auschwitz er et sterkt ladet erindringssted i flere gruppers kollektive minne om annen verdenskrig. Dermed blir de rom som skapes i folks møte med stedet til dels ulike og konkurrerende. Således har Auschwitz vært en minnekulturell kamparena.

Auschwitz-Birkenau som museum og monument

Det historiske Auschwitz-Birkenau var ikke én leir. Som de fleste store tyske konsentrasjonsleire, var det et kompleks av ulike typer større og mindre leire. I april 1940 ble hovedleiren Auschwitz (Auschwitz I) anlagt som en fangeleir for polske politiske fanger og sovjetiske krigsfanger. I 1941 og -42 ble det anlagt ytterligere to større leire i området. Den minste av disse fikk navnet Bonowitz (Auschwitz III), og var en arbeidsleir som forsynte den tyske industrien med arbeidskraft. Den andre nye leiren ble lagt omkring tre kilometer fra hovedleiren, på ruinene av den tidligere polske

landsbyen Brzezinka. På tysk ble den hetende Birkenau (Auschwitz II). Dette var en ren industriell utryddelsesleir. Mellom 1,3 og 1,6 millioner mennesker mistet livet her, hvorav mellom 900 000 og 1,3 millioner var jøder. Foruten de tre hovedleirene bestod leirkomplekset Auschwitz-Birkenau av rundt 40 mindre satellittleire. Auschwitz I var det administrative sentret for hele komplekset.

Auschwitz-Birkenau var lite kjent i den vestlige verden de første årene etter krigen. I Vesten kjente man først og fremst de vestlige konsentrasjonsleirene Dachau, Buchenwald og Bergen-Belsen, og det var disse som ble assosiert med konsentrasjonsleirsystemet. Dette endret seg imidlertid i løpet av 1960-tallet. Blant annet gjennom rettsaken mot Adolf Eichmann i 1961 ble jødeutryddelsene under annen verdenskrig satt på dagsorden i den vestlige verden. Før den tid hadde det generelt vært liten allmenn interesse for dette aspektet ved verdenskrigen. I takt med den økende bevisstheten rundt jødeutryddelsene, dreiet også det vestlige fokus fra konsentrasjonsleirene i vest og mot Auschwitz. Auschwitz ble etterhvert den mest kjente og omtalte av alle konsentrasjons- og dødsleire, og har blitt selve symbolet på Holocaust (Cole 1999:98).⁴

I Øst-Europa ble derimot Auschwitz raskt det mest kjente minnesmerket over krigens grusomheter. I 1947 erklærte den polske regjeringen at det tidligere Auschwitz I skulle bevares som ”a memorial to martyrdom of the Polish nation and of other peoples ” (Fra Smolen 1980, her i Young 1993:130). Auschwitz-museet kom til å representere det offisielle kommunistiske polske krigsminnet, og ble i første rekke et monument over fascismens politiske ofre. Blant annet ble den røde trekanten, tegnet de politiske fangene bar på sine fangedrakter, tatt i bruk i museets logo.

Som en del av den kommunistiske retorikken var det viktig for polske myndigheter å gjøre ofrene til politiske martyrer. Den etniske bakgrunnen til over 1 000 000 jøder som mistet livet i Birkenau ble dermed underkommunisert.

Fokuset på de politiske fangene ble ikke nevneverdig mindre etter hvert som museet fikk en mer internasjonal profil. Etter 1960 ble det åpnet en rekke ulike nasjonale utstillinger i de tidligere fangebrakkene. Her fantes det således en polsk, en ungarsk, en sovjetisk, en jugoslavisk, en tsjekkosllovakisk, en østtysk, en østerriksk, en belgisk, en dansk, en fransk, en nederlandsk, en italiensk og en jødisk utstilling. De fleste nasjonale utstillingene var knyttet til øst-blokkland, og hovedfokuset var også her rettet mot de politiske fangenes historie. Det er verdt å merke seg at det var en egen jødisk utstilling. Men denne var bare én blant en mengde andre. I tillegg ble den stengt etter seksdagerskrigen i 1967, og ble først åpnet igjen i 1978 (Cole 1999:99f, se også Young 1993:130).

Auschwitz-museet har forandret seg lite de siste tiårene. Med unntak av den østtyske utstillingen, er alle de nasjonale utstillingene beholdt. I tillegg til disse inneholder museet en generell utstilling. Her er montrene nærmerst overfylte av hår, brilleinnfatninger, proteser, sko, bøttesjal, koffert; alt sammen etterlevninger fra Birkenau-ofrene.⁵

I dødsleiren Birkenau er museumspreget langt mindre tydelig. Bortsett fra en modell av leiren i inngangspartiet, og skiltningen av området, er det lite som minner om et museum. Skjevheten i fordelingen av museumsvirksomheten mellom Auschwitz I og Birkenau kommer tydelig fram av guideboken til Auschwitz-museet; av 24 sider er 21 viet Auschwitz I, mens bare tre sider omhandler Birkenau (Smolen 1999).⁶

Birkenau-området er i all hovedsak bevart slik det ble seende ut etter at SS hadde sprengt de store gasskamrene, Røde armé hadde brent unna en del av brakkeene av frykt for epidemier og lokalbefolkningen hadde forsynt seg av brukbare bygningsmaterialer.

I 1967 fikk Birkenau sitt eget monument. Etter en lang debatt om utformingen ble monumentets relieff formet som en trekant – de politiske fangenes kjennetegn. Det faktum at 90 % av ofrene var jøder framgikk verken av monumentets symbolikk eller dets inskripsjon. Inskripsjonen som var skrevet på 20 ulike språk på minneplater foran selve monumentet lød: ”Four million people suffered and died here at the hands of the Nazi murderers between the years 1940 and 1945” (Young 1993:141). Dels som et resultat av de politiske omveltningene i Polen i 1989, og dels som et resultat av et stadig sterkere internasjonalt fokus på det jødiske *offeret*, ble inskripsjonen på monumentet skiftet ut tidlig på 1990-tallet. Den nåværende inskripsjonen er: ”Alltid la dette sted være et rop av fortvilelse og et varsel til menneskeheten hvor nazistene myrdet omkring halvannen million menn, kvinner og barn, hovedsakelig jøder fra flere land.” Dermed har den jødiske lidelseshistorien blitt en del av monumentets budskap.

Utformingen av dagens Auschwitz og Birkenau må sees i lys av polsk politisk historie. Stedene bærer fortsatt preg av den polske etterkrigstidens kommunistiske epoke og de politiske fangenes minne er fortsatt dominerende, dog i mindre grad en tidligere.

Auschwitz-museet har blitt kritisert fordi museet i all hovedsak er lagt til det tidligere Auschwitz I, mens utryddelsesleiren Birkenau er skjøvet i bakgrunnen. Distinksjonen mellom Auschwitz I som

arbeidsleir og Birkenau som utryddelsesleir er utydelig. Den engelske historikeren Tim Cole har kalt museet et "Auschwitz-land" (Cole 1999:110ff). Med dette mener han at stedet ikke gir en mer reell presentasjon av virkeligheten enn en hvilken som helst opplevelsespark.⁷ Cole viser hvordan elementer fra ulike underleire og fra ulike faser av krigen har blitt ført sammen uavhengig av tid og rom. Sterke symboler som porten med innskriften "Arbeit macht frei", gasskammeret, krematoriet og fysiske rester etter Birkenau-fangene har blitt satt sammen til en uhistorisk helhet, som samsvarer med det helhetlige *symbolske* Auschwitz, men lite med det komplekse *historiske* Auschwitz-Birkenau. Cole kritiserer først og fremst museets manglende historiske korrekthet, men kritikken kan også leses på en annen måte. Den betydning Auschwitz har fått som symbolsk erindringssted i Øst-Europa, Israel og hele den vestlige verden, har påvirket utformingen av Auschwitz-museet. Dermed kan man hevde at Auschwitz-museet er blitt en representasjon av det symbolske erindringsstedet Auschwitz. Samtidig er ikke dette en ensidig prosess. Museets utforming danner også et bakteppe for hvordan stedet transformeres til meningsfulle rom; hvordan stedet oppfattes og tas i bruk. Nettopp utviskingen av distinksjonen mellom Auschwitz og Birkenau som ulike leire, er med på å underbygge en helhetlig og lite kompleks forståelse av Auschwitz og Holocaust hos de besøkende. Samtidig blir Auschwitz' rolle som et symbolsk erindringssted i flere gruppers kollektive erindring avgjørende for hvordan stedet blir kraftfullt og meningsladet for en rekke ulike sosiale og etniske grupper.

Auschwitz-Birkenau i møte med norsk ungdom

De jødiske besøkende er svært synlige i Auschwitz-landskapet. Under besøket er det vanlig å benytte kjente jødiske identitetsmarkører som kalotter og israelske flagg. Det er liten tvil om at Auschwitz er blitt et sentralt jødisk minneste, og spiller en viktig rolle i moderne jødisk identitetsbygging (Se Kugelmass 1994). Fra flere europeiske land har det etter hvert blitt vanlig med gruppereiser til Auschwitz. I de siste årene har flere tusen norske skoleelever, hovedsakelig i alderen 14-16 år, deltatt i organiserte reiser til Auschwitz-Birkenau og andre tidligere tyske leire. Det er stiftelsen Hvite Busser til Auschwitz og selskapet Aktive Fredsreiser A/S som står bak turene.⁸

Navnet *Hvite busser til Auschwitz* er en sammenstilling av to sentrale symboler i krigserindringen. *De hvite bussene* står helt sentralt i norske krigsfangers historie. I april 1945 ble de danske og norske konsentrasjonsleirfangene hentet ut av leirene i Røde kors-merkede hvite busser.⁹ For krigsfangene representerer bussene redningen fra fangehelvete og en tilbakevendning til livet. Det er et poeng i denne sammenhengen at de skandinaviske politiske fangene hovedsakelig satt i de vestlige arbeidsleirene i Tyskland. I Auschwitz-Birkenau var det svært få skandinaviske, politiske fanger. Og de hvite bussene kom aldri dit. Leiren ble befridd av Den røde armé 27. januar 1945 – over to måneder før de hvite bussene begynte å rulle. Når stiftelsen likevel har valgt navnet "Hvite busser til Auschwitz", har det sammenheng med den tunge symbolske ladningen både de *hvite bussene* og *erindringsstedet* Auschwitz har. Begge forteller om konsentrasjonsleirenes helvete: Auschwitz står for

død, destruksjon og Holocaust, mens de hvite bussene representerer liv og frihet.

Stiftelsen *Hvite busser til Auschwitz* ble dannet i 1992. Grunnen var oppblomstringen av nynazismen både i Norge og ellers i Europa. Initiativtakerne ønsket å drive holdningsskapende arbeid blant ungdom for å motvirke slike antidemokratiske tendenser i samfunnet. I en informasjonsbrosjyre som distribueres til norske ungdomsskoler blir stiftelsens virksomhet begrunnet slik:

Demokrati er ingen selvfølge. Det må pleies som en skjør plante. Det ønsker Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz å bidra med. I kampen mot stadig økende nynazisme og mangel på respekt for menneskeverdet, ser vi det som svært viktig å bevisstgjøre ungdommen om menneskerettigheter og demokratiets betydning (Informasjonsfolder).

Virksomhetens målsetning blir ytterligere utdypet på stiftelsens nettsider. Her heter det at stiftelsen ønsker å bidra til:

- at historien ikke skal glemmes.
- at skoleelever skal inspireres til å få kraft og vilje til å ta personlig ansvar.
- at skoleungdom skal ha en bevisst holdning, slik at de kjenner igjen de kreftene som kan true demokratiet.
- at ungdom skal bli oppmerksomme på fordommer, myter og holdninger som ikke er basert på menneskelig likeverd

(www.hvitebusser.no/kultur.htm).

Med dette utgangspunktet arrangerer stiftelsen 8 ulike reiser, som varierer i lengde fra 5 til 10 dager. De fleste av reisene går innom både Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen og Ravensbrück. Det er imidlertid ikke bare

konsentrasjonsleirene skoleelevene besøker på turen. Stiftelsen har lagt vekt på å ha et mangfoldig program der også lokal kultur skal presenteres. Bakgrunnen for dette er at elevene også skal få oppleve ”menneskers kreativitet, skaperevne, fredsvilje og evne til skjønnhet og glede” (www.hvitebusser.no/kultur.htm). Derfor arrangeres det blant annet en folklørekveld i Krakow i tilknytning til besøket i Auschwitz-Birkenau.

På reisen har skoleelevene med seg et såkalt ”tidsvitne”; en tidligere konsentrasjonsleirfange som formidler kunnskap om annen verdenskrig, basert på personlige opplevelser. Gjennomsnittsalderen på tidsvitnene har etter hvert blitt svært høy, og flere av de mest aktive har gått bort. Hvite busser til Auschwitz gjennomfører derfor et stortilt dokumentasjonsprosjekt. Gjennom lange dybdeintervjuer blir tidsvitnenes fangehistorie dokumentert. Videomaterialet vil etter hvert bli benyttet på turene slik at også fremtidens skoleelever vil kunne oppleve tidsvitnene.

I sentrum for stiftelsens virksomhet står besøket i Auschwitz og Birkenau. Det er omkring tolv timer langt og består av tre hoveddeler:

- 1 Omvisning i Auschwitz I og Birkenau.
- 2 Blomsternedleggelse ved retterstedet i Auschwitz og ved Birkenaumonumentet.
- 3 Temakveld i kinosalen i Auschwitz der tidsvitnet forteller sin personlige fangehistorie.

Rammen rundt besøket er FNs menneskerettighetserklæring. Da jeg i september 2001 var med en osloskole på tur med Hvite busser til Auschwitz, ble menneskerettighetserklæringen lest opp i bussen på vei til leiren.

Omvisningene i Auschwitz og Birkenau er lange og svært krevende for elevene. Elevene blir presentert for montre fulle

av ofrenes personlige eiendeler og store berg med de avdødes hår. I tillegg besøkes gjerne den jødiske brakken og krematoriet i Auschwitz I. I Birkenau besøkes fangebrakker, barnebrakker, latriner og ruiner av gasskamrene. Omvisningene i begge leire varer til sammen i seks timer. Det er hektiske timer, fylt med til dels ekstreme inntrykk. Begge steder blir besøket avsluttet med en blomsterseremoni.

En av elevene blir valgt ut til å legge ned en blomsterbukett på vegne av klassen. Denne eleven har på forhånd forberedt en kort minnetale. Etter at eleven har holdt sin tale, og lagt ned buketten, følger et minuts stillhet. Seremonien avsluttes som regel med allsang. Nordahl Griegs dikt "Til ungdommen" er mye brukt til dette formålet. – Under blomsterseremoniene senkes tempoet. Elevene får mulighet til å stoppe opp og bearbeide de sterke inntrykkene. Samtidig aktiviserer seremonien elevene; de får delta aktivt i erindringsvirksomheten.

Under temakvelden som avslutter dagen, senkes tempoet ytterligere. Her for-

teller tidsvitnet sin personlige fangehistorie. Krigshistorien og konsentrasjonsleirfangenes skjebne blir dermed personifisert. Og elevene får anledning til å stille spørsmål om historien direkte til en som har opplevd den. Dette virker sterkt og direkte på ungdommene. Det blir svært vanskelig for dem å forholde seg nøytral eller likegyldig til dagens opplevelser.

Det er bare et mindretall av tidsvitnene som har sittet i Auschwitz-Birkenau. Svært mange av dem er tidligere sachsenhausenfanger. Under temakvelden blir således den personlige fangefortellingen fra Sachsenhausen sammenstilt med inntrykkene fra Auschwitz og Birkenau. På turen der jeg var deltaker, i september 2001, var tidsvitnet en tidligere fange fra en av Sachsenhausens mange satellitleire. På den timeslange buss-turen fra hotellet i Krakow til Auschwitz benyttet han tiden til å fortelle om den komplekse sosiale inndelingen av konsentrasjonsleirfangene. Han tok utgangspunkt i egne erfaringer og forklarte inngående hvordan sachsenhausenkomplekset var bygd opp, om

Den norskspråklige minneplaten ved Birkenau-momentet dekorert med buketter i rødt, hvitt og blått. (Foto: Kyrre Kverndokk)

de forskjellige fangegruppene og hvordan de ulike fangegruppene opptrådte i forhold til hverandre. Sachsenhausen og dens satelitleire var imidlertid helt andre type leire enn dødsleiren Birkenau, og fangeerfaringene fra Sachsenhausen er således nokså ulike Birkenau-fangenes erfaringer. Tidsvitnets fortelling hadde dermed lite *direkte* forbindelse med de sporene etter den industrielle utryddelsen av mennesker som vi var på vei for å se i Auschwitz-Birkenau. Samtidig understreker nettopp sammenkoblingen av egne erfaringer fra Sachsenhausen med besøket i Auschwitz-Birkenau at det er *én* historie med mange skjebner. Det konkrete stedet blir underordnet det historien *egentlig* handler om. Auschwitz-Birkenau blir en representasjon av noe større; av den store fortellingen om krigens konsentrasjonsleire og de verdier som knytter seg til denne fortellingen.

Det er liten tvil om at tidsvitnets nær-
vær legger en spesiell ramme rundt besøket. Men for stiftelsen er det ikke bare tidsvitnenes erfaringer, erindring og selvbiografiske fortellinger som er viktige. Vel så viktig er skoleelevenes egne opplevelser, og videreformidling av disse til søsken, medelever og lokalsamfunnet. Helga Arntzen, som var en av initiativtakerne til stiftelsen, har uttrykt det slik:

Ingen kan fylle tomrommet etter dem [tidsvitnene] når de om få år er borte. Men bussturene til konsentrasjonsleirene vil likevel skape nye vitner som kan si: ”Vi har sett det med egne øyne, og vi skal sørge for at verden aldri glemmer” Dermed blir dette ikke bare en reise tilbake i historien. Men også en reise i nåtiden og inn i framtiden (Arntzen 1997:15).

Gjennom bussturen, omvisningene i konsentrasjonsleirene, blomsternedleggelse i

leirene og temakvelden i Auschwitz-museets kinosal sammenveves tidsvitnenes erfaringer med elevenes opplevelser. Den individuelle og den kollektive erindringen forenes. Personlige erfaringer og den kollektive erindringens verdistandpunkter blir kommunisert sammen.

Gjennom stiftelsens erindringspraksis blir Auschwitz som erindringssted knyttet til de norske krigsfangenes historie. Dette gjøres dels gjennom bruk av tidsvitner, men også ved at det legges ned blomster på den norske minneplaten ved Birkenau-monumentet. Dermed hedres ikke bare Birkenau-ofrene generelt, men de norske Birkenau-ofrene spesielt. Samtidig blir de norske konsentrasjonsleirfangers konkrete fangeopplevelser knyttet til det mer generelle og allmennmenneskelig.

I stiftelsens historiefremføring blir Auschwitz brukt like mye som medium for å formidle et verdisyn som for å formidle spesifikke deler av krigshistorien. Sammenkoblingen av en norsk konsentrasjonsleirfanges personlige sachsenhausenfortelling, besøket i Auschwitz-Birkenau og opplesingen av FNs menneskerettighetserklæring blir variasjoner over samme tema.

På sine hjemmesider har Hvite busser til Auschwitz listet opp syv målsetninger for turen:

KUNNSKAP

om Den andre verdenskrig og de lidelser en totalitær tankegang kan føre til.

FORSTÅELSE

for hvor viktig det er å motarbeide holdninger som ikke er basert på menneskers likeverd.

ANSVAR

for å kjenne igjen de krefter som kan true demokratier, gjennomskue myter, fordommer og propaganda.

REFLEKSJONER

som kan gi kraft og vilje til å ta personlig ansvar i stedet for bare å se på.

FELLESSKAP

sammen med andre elever hvor hver enkelt må bidra sosialt for at reisen skal bli vellykket.

OPPLEVELSER

av andre land og kulturer, men også en reise inn i sitt eget indre.

BEVISSTGJØRING

til å se viktigheten av å fremelske det gode i seg selv

(www.hvitebusser.no/punkter.htm).

Elevenes fortolkning av egne opplevelser må sees i lys av disse punktene. For Hvite busser til Auschwitz er *fortolkningen* av besøket i leirene vel så viktig som selve besøket. Som etterarbeid anbefaler stiftelsen elevene å uttrykke sine tanker og reaksjoner gjennom dikt. Hovedmengden av diktene elevene skriver henter sin tematikk fra Auschwitz eller Birkenau. Diktene gjenspeiler i bemerkelsesverdig stor grad de holdninger og verdier som stiftelsen selv formidler.

I informasjonsvideoen "En reise for livet..." fra Hvite busser til Auschwitz blir en elev intervjuet i bussen på vei gjennom Polen, mot Auschwitz. Han reflekterer over turens innhold og sier: "Det som er viktigst nå, det er at vi lærer at det aldri skal skje igjen". Nettopp setningen "Det må ikke skje igjen" blir stadig gjentatt i forbindelse med Holocaust og annen verdenskrig. Dette postulatet er imidlertid svært generelt og mangetydig. Det kan referere til det nazistiske folkemordet som sådan, eller til jødeutryddelsene spesielt. I sammenheng med Hvite busser til Auschwitz' virksomhet refererer utsagnet mer generelt til bruddet på menneskerettigheter og et autoritært styresetts ytterste konsekvenser. Det er liten tvil om at de klare og uttalte koblingene stiftelsen har gjort mellom Auschwitz som

historisk sted på den ene siden og et sett av verdier på den andre siden også gjenspeiler seg i elevenes presentasjon av egne opplevelser.

For å trekke sammen trådene

Å reise et monument eller et museum legger uten tvil sterke føringer på hvordan et sted kan fortolkes. Folkloristen Anne Eriksen har hevdet at det å "reise et monument betyr å slå fast en mening, en tolkning, på den mest konkret tenkelige måte: Ved helt bokstavelig og fysisk å erobre og holde et sted. Og to tolkninger kan ikke erobre samme sted samtidig, like lite som man kan oppføre to hus på samme grunnmur" (Eriksen 2001:42f). Monumenter og arkitektoniske utforminger av et sted legger likevel bare delvise føringer på de rommene som oppstår i folks møte med stedet. Det er liten tvil om at Auschwitz-museet og Birkenau-monumentet er kraftfulle minnesmerker som er med på å prege foks møte med området, men bare delvis. Like viktig er det hvordan stedet tas i bruk sosialt. Både prosessen rundt utformingen av et monument og den videre sosiale bruken av det er en del av minneproduksjonen.

Utformingen av etterkrigstidens Auschwitz-Birkenau er preget av den polske etterkrigshistoriens presentasjon av Holocaust. Samtidig peker stedet ut over det spesifikke polske, som et internasjonalt monument over Holocaust. Auschwitz er et globalt erindringssted, og som globalt erindringssted går det inn i ulike meningssammenhenger for de ulike gruppene som tar stedet i bruk. Stedet Auschwitz danner ulike meningsfulle rom for ulike grupper av besøkende. Auschwitz-museets historie, de debatter som har utspilt seg rundt Birkenau-monumentet, og et stadig økende antall besøkende, viser at det ikke er bund-

et til én bestemt meningsfortolkning. Stedets meningsdimensjon er gjenstand for stadige forhandlinger og reforhandlinger, samtidig som de ulike fortolkningene av stedet ikke nødvendigvis utelukker hverandre. Som erindringssted inngår Auschwitz også i den norske krigserindringen. For Hvite busser til Auschwitz er det imidlertid ikke erindringen om Holocaust som sådan som er det mest sentrale målet med turene, men heller bevisstgjøring rundt menneskerettigheter og respekt for andre mennesker. Dette blir forsøkt oppnådd ved å besøke de fysiske restene av det stikk motsatte; den menneskelige ondskapsen i Auschwitz-Birkenau. Det historiske stedet Auschwitz blir forvandlet til et meningsfullt erindringssted som representerer mer enn historiske fakta; alt krigen truet, alle verdier som stod på spill, finnes i dette stedet.

Noter

1. Tallet er hentet fra Auschwitz-Museets egen hjemmeside (www.auschwitz.org.pl/html/eng/zwiedzanie/index.html#4)
2. Utgangspunktet for artikkelen er et nylig påbegynt doktorgradsprosjekt om norske og svenske erindringsaktiviteter knyttet til det tyske konsentrasjonsleirsystemet og Holocaust.
3. Den svenske oversettelsen av Zigmunt Baumans klassiker *Modernity and the Holocaust* (1989) er et eksempel på dette. På svensk heter boken *Auschwitz och det moderna samhället* (Bauman 1991).
4. Begrepet *Holocaust* ble først en alminnelig betegnelse på jødeutryddelsene et stykke ut på 1960-tallet, men etablerte seg ikke som et internasjonalt begrep før på 1970-tallet. For en nærmere gjennomgang av holocausterindringens utvikling, se Novick 2000 og Cole 1999.
5. For en gjennomgang av utstillingen, se Young 1993: 128ff.
6. I 2001 ble var "The central sauna" ferdig restaurert og åpnet som museumsutstilling. Dette såkalte "badehuset" spilte en helt sentral rolle i den industrielle utryddelsen i leiren. Det var her

nyankomne fanger ble registrert, tatovert med fangenumre og fikk utlevert sine fangedrakter (se Swiebocka 2001).

7. Således kan det hevdes at Auschwitz-museet har blitt en del av den såkalte holocaustindustrien. Flere forskere og samfunnsdebattanter har vært kritiske til den kommersielle utnyttelsen av Holocaust. Hardest i kritikken har den amerikanske historikeren Norman Finkelstein vært. I den sterkt polemiske og nokså omdiskuterte boken *The Holocaust Industry* (2000) forsøker han blandt annet å vise hvordan minneproduksjonen rundt Holocaust har blitt brukt strategisk for å fremme økonomiske krav over for land som profitterte på jødeforfølgelsene, i første rekke Tyskland og Sveits.
8. Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz har i løpet av 10 år hatt over 50 000 skoleelever med på sine reiser. Bare i 2001 ble det arrangert 132 reiser med til sammen over 6 000 skolelever. Aktive Fredsreiser ble dannet i 1998 og arrangerer omkring like mange reiser i året som Hvite busser til Auschwitz.
9. For en redegjørelse og en diskusjon omkring aksjonen, se Ottosen 1998 og Persson 2002.

Litteratur

- Aktive Fredsreiser A/S: www.aktive-fredsreiser.no.
- Arntzen, Helga 1997. "Den som glemmer historien må leve den om igjen" I: *Krigsinvaliden* nr. 1 1997. s. 14-15.
- Bauman, Zygmunt 1989. *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, Cambridge.
- Bauman, Zygmunt 1991. *Auschwitz och det moderna samhället*. Daidalos, Göteborg.
- Cole, Tim 1999. *Images of the Holocaust. The Myth of the "Shoah Business"*. Duckworth, London.
- Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte*. Pax Forlag, Oslo.
- Eriksen, Anne 2001. "Omsuset af erindring...' Om dialogen mellom historie og minne". I: Thuen, Trond (red.) *Fortidsforståelser*. Kulturstudier nr. 18. Høyskoleforlaget, Kristiansand, Bergen. 33-46.

- Finkelstein, Norman G. 2000. *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. Verso, New York, London.
- Kugelmass, Jack 1994. Why We Go to Poland. Holocaust Tourism as Secular Ritual. I: Young, James (Ed.). *The Art of Memory: Holocaust Memorials in History*. Prestel, New York. s.175-183.
- Nora, Pierre 1996. Realms of memory. Volume I: Conflicts and Divisions. Columbia University Press, New York.
- Novick, Peter 2000. *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. Bloomsbury, London.
- Ottosen, Kristian 1998. *Redningen. Veien ut av fangenskapet våren 1945*. Aschehoug, Oslo.
- Persson, Sune 2002. "Vi åker till Sverige" *De vita bussarna 1945*. Fischer & co, Rimbo.
- Smolen, Kazimierz (ed.) 1980. *KL Auschwitz*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Smolen, Kazimierz 1999. *State Museum in Oswiecim. Guide-book*. Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim.
- Swiebocka, Teresa 2001. *The architecture of crime. The 'central Camp Sauna' in AuschwitzII-Birkenau*. Auschwitz-Birkenau State Museum, Oswiecim.
- Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz 1998. "En reise for livet...". Informasjonsvideo.
- Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz. www.hvitebusser.no.
- Stiftelsen Hvite busser til Auschwitz. *Informasjonsfolder*. Uten år.
- Tilley, Christopher 1994. *A phenomenology of landscape. Places, Paths and Monuments*. Berg, Oxford.
- Young, James 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press, New Haven, London.